

ՍԵՐՆԱԿ ԱՄԻՐՅԱՆ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՎԱԶԳԵՆ ԱՌԱՋԻՆ

(Կաթողիկոսության սկզբնավորումը)

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Առաքինի և նրա ազգանվեր գործունեությանը մվիրված հիմնարար ուսումնասիրությունները դեռ առջևում են: Այն, ինչ արվել է առ այսօր այդ ուղղությամբ, քիչ է, բայց պակասավոր է: Սույն հոդվածով մենք ուզում ենք բացել մոր՝ այժմեական, վերլուծական ուսումնասիրությունների ծիրը, փորձելով լուսաբանել Վազգեն Առաքինի կաթողիկոսության սկզբնավորվի մի քանի հիմնախնդիրները, որոնց լուծմանը կաթողիկոսական զաֆր ստանձնելուց անմիջապես հետո ձեռնամուխ եղավ Վեհափառը՝ այն հույժ կարևոր ժամանակաշրջանում (չնայած Հայոց համար բոլոր ժամանակներն էլ հույժ կարևոր են եղել), որով աչքի էր ընկնում Մեծ Բռնակալի մահից հետո սկսված բեկումնային փուլը:

1955 թ. սեպտեմբերի 30-ին Էջմիածնում գումարված Ազգային-եկեղեցական ժողովը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրեց Ռումիհայի և Բուլղարիայի թեմակալ առաջնորդ Գերաշնորհ Տ. Վազգեն եպիսկոպոս Պալմյանին, ում վիճակվեց դառնալ դեպի մայրամուտ թեքվող ամբողջատիրական համակարգի հարուցած դառնությունների վերջին կրողը: Վազգեն Առաքինը միաժամանակ այն երջանիկ Հայրապետն էր, որը Հայաստանի այնքան երազած անկախության վերականգնման ակնհայտ են ու մասնակիցը եղավ:

Հանրահայտ է, որ Ռուսաստանում խորհրդային կարգերի արշալույսին քաղաքական իշխանության եկած բոլշևիկների կողմից ընդունված՝ հոգևոր հաստատությունների, կրոնի և պետության փոխհարաբերությունները կանոնակարգող դեկրետները և, մասնավորապես, խղճի ազատության, Եկեղեցին պետությունից անջատելու մասին, այդպես էլ մնացին թղթի վրա:

Հայաստանում ևս խորհրդային կարգեր հաստատվելու առաջին օրերից Եկեղեցին դրվեց հզոր պետական մամլիչի տակ և եկեղեցա-կրոնական բոլոր գործընթացներն ուղղվեցին մույն հունով, ինչ հունով արդեն երեք տարի ընթացում էին հետհեղափոխական Ռուսաստանում:

Այլ կերպ չէր կարող լինել, եթե նկատի առնենք, որ այստեղ հաստատվել էր մույն քաղաքական ուժը, արմատավորվել մույն գաղափարախոսությունը, գործողության մեջ էին դրվել մույն ուժային լծակները, կիրառվում էին մույն մեթոդներն ու ձևերը:

Դրությունը փաստորեն չփոխվեց և Ստալինի մահից հետո, այսպես կոչված՝ «խրուշչովյան ձմեռ»-ի տարիների: Չնայած որոշակի լիբերալացման քաղաքականությունն ակնհայտ էր:

Պետության վերահսկողությունը Եկեղեցու նկատմամբ Վազգեն Առաքինի կաթողիկոսության նախաշեմին հասել էր այնպիսի ծայրահեղության, որ ՀԵԳԽ-ի նախագահը փաստորեն ստանձնել էր անգամ «Էջմիածին» ամսագրի գլխավոր խմբագրի դերը: Նա «իր սեփական

ձեռքով ուղղումներ էր կատարում տեքստում, մակագրություններ անում շարելու հանձնը՝ վաճառելով, ստորագրում էր շարվածապայունները տպագրության, կատարելով այդ ամենը խմբագրության փոխարեն¹:

Այս մասին մատնանշում էր ոչ այլ ոք, քան ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդին առընթեր կրոնական պաշտամունքների գործերի խորհրդի (ԿՊԳԽ) նախագահ Պոլյանսկին²:

Վազգեն Առաքինի ստացած ժառանգությունը մույնքան ծանր էր, որքան նրա նախորդին³ Գևորգ Զ Կաթողիկոսին: Դրությունը ոչ միայն չէր փոխվել, այլև ինչ-որ տեղ ավելի էր վատթարացել: Տարիների ընթացքում լուծման կարոտ խնդիրները չլուծվելով՝ ավելի էին խորացել: Դրանց ավելացել էին նորերը: Տագնապալի վիճակ էր ստեղծվել եկեղեցական թեմերում, ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին: Գրեթե կտրվել էր կապը նրանց հետ: Տեղ-տեղ այդ թեմերը հասել էին չգոյության: 1952 թ. հունիսի 21-ից, Գարեգին Ա Հովսեփյանի մահից հետո, թափուր էր մնացել Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսական գահը: Նոր Կաթողիկոսի ընտրության խնդիրը մեծ ճգնաժամի էր վերածվել: Բուն Մայր Աթոռում կազմալուծվել և գրեթե չէին գործում ամենաամհրաժեշտ կառույցները, չկային հոգևոր սպասավորներ, չկային նյութական միջոցներ...

Էական փոփոխություններ չէին եղել նաև Կաթողիկոսական տեղապահ Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքչյանի՝ Ստալինի հետ 1945 թ. ապրիլի 19-ի հանդիպումից հետո:

Այդ մասին վկայում էր անգամ Հեգիս-ի նախագահ Հ. Գրիգորյանը՝ ՀԽՍՀ կառավարության ղեկավարությանը 1956 թ. մարտի 2-ին ներկայացրած տեղեկանքում.

«1945 թ. Կաթողիկոսի տեղապահ Գևորգ Չորեքչյանը (հետագայում Գևորգ VI կաթողիկոս) ընդունվեց ԽՍՀՄ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի նախագահ Ի. Վ. Ստալինի կողմից: Ընդունելության ժամանակ Չորեքչյանը ԽՍՀՄ կառավարության քննարկմանը ներկայացրեց գրավոր մի շարք խնդրանքներ: Ի. Վ. Ստալինը դրականորեն վերաբերվեց նամակում շարադրված հարցերին և հենց տեղում մակագրեց՝ «Համաձայն եմ»: Այդ փաստաթղթերը Ի. Վ. Ստալինի մակագրությամբ լայնորեն գովազդվեց, հատկապես արտասահմանյան հայ մամուլում, որպես Եկեղեցու նկատմամբ խորհրդային իշխանության բարեհաճ վերաբերմունքի փաստ:

Սակայն այդ նամակի մի շարք կետեր, չնայած պաշտոնապես լուծում էին ստացել, գործնականում առ այսօր չեն իրականացվել:

Այդպիսին է մնում մասնավորապես վանքապատկան շինությունների հարցը, որոնք պաշտոնապես հանձնվել են Էջմիածնին, իսկ գործնականում առ այսօր չեն ազատվել մասնավոր բնակիչների, կազմակերպությունների և գորամասերի կողմից, որոնք զբաղեցրել են այդ շինությունները»²:

Հայ Եկեղեցու վրա հսկողություն իրականացնող պետական այլը խոստովանում էր, որ այդ հարցը տեղիք էր տվել նաև անհեթեթությունների: Էջմիածնից ամեն տարի սկսել

¹ ՆՊԱ, ֆ. 823, ց. 3, գ. 95, թ. 20:

² ՆՊԱ, ֆ. 823, ց. 3, գ. 110, թ. 10:

էին զանազան պետական հարկ ու տուրք հեւց այդ շինությունների և շենքերի դիմաց, որոնցից մա փաստորեն չէր օգտվում³:

«Անշուշտ մորմալ չի,- գրում էր մա,- երբ Վազքի մերքին բակային տարածքում, այն էլ Մայր Տաճարի և Կաթողիկոսի մատավայրի, գտնվում են մասնավոր բնակիչներ, պետական հիմնարկներ, առավել ևս գորամասեր: Մանավանդ ցանկալի չէ վերջիններիս առկայությունը, քանզի Էջմիածնի Մայր Տաճարը, որպես Հայաստանի բացառիկ հուշարձաններից մեկը, այցելում են առանց բացառության Հայաստան ժամանող արտասահմանյան բոլոր պատվիրակություններն ու զբոսաշրջիկները»⁴:

Տեղեկանքում այնուհետև մշվում էր, որ վիճակը մույնն է մաև տպարանի հարցում: Էջմիածնի տպարանի բացման թույլտվությունը մույնպես տվել էր անձամբ Ստալինը, իսկ տպարանի շենքը շարունակում էր օգտագործվել պետական հիմնարկների կողմից:

«Էջմիածնի Կաթողիկոսարանում գործերի վիճակի ծայրահեղ վատթարացման մասին»⁵ ՀԵԳԽ-ի նախագահը հաղորդում էր և մինչև այդ՝ Վազգեն Առաքինի զահակալությանը նախորդող տարիներին, օրինակ, 1953 թ. դեկտեմբերին ՀԿԿ Կենտկոմի մորընտիր առաջին քարտուղար Ա. Թովմայանին հասցեագրած ընդարձակ զեկուցագրում.

«... Մինչև հեղափոխությունը Էջմիածնի միաբանությունը կազմված էր 300 մարդուց, այդ թվում 20-30 եպիսկոպոսից: Ներկայումս Էջմիածնում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսից բացի, որն 85 տարեկան է, կան միայն երկու եպիսկոպոսներ...»⁶: Վերջինների տարիքը, համաձայն մեկ այլ փաստաթղթի, 70-ից բարձր էր⁷:

«Նախքան հեղափոխությունը ԽՍՀՄ ներկա տարածքում Էջմիածինն ուներ մինչև 900 հայկական եկեղեցի, այժմ դրանց թիվը չի անցնում 30-ից: Նշված թեմերից յուրաքանչյուրը իր կազմում ունի 2-3 եկեղեցի, սահմանափակ թվով հոգևորականներով... այդ, այսպես կոչված, թեմերը խղճալի գոյություն են քարշ տալիս...»⁸:

Երկու տարի անց, մույնի մասին ցավով գրում էր մաև Վազգեն Առաքինը՝ ԽՍՀՄ բարձրագույն իշխանություններին հղած իր մամակում: Նա մշում էր, որ Ադրբեջանում ապրում է կես միլիոն հայ, իսկ գործում է ընդամենը երեք եկեղեցի: Նույնն է վիճակը Վրաստանում, որտեղ ապրում է ավելի քան 400 հազար հայ⁹:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրվելուց հետո Վազգեն Առաքինը, ծանոթանալով Մայր Աթոռի ֆինանսական կացությանը, արտաոոց փաստի է հանդիպում: ԽՍՀՄ ֆինանսների նախարարության ոմն վերաքննիչ, դեռևս 1954 թ. այցելելով Հայաստան, ստուգել էր մաև Էջմիածնի Կաթողիկոսարանի հաշվապահական գործերը և ֆինանսական «զանցանքներ էր հայտնաբերել»: Կաթողիկոսարանի կողմից 1953-1954 թթ. ընթացքում

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, թ. 11:

⁵ Նույն տեղում, գ. 69, թ. 31:

⁶ Նույն տեղում, թ. 8:

⁷ Նույն տեղում, գ. 6, թ. 11:

⁸ Նույն տեղում, գ. 3, գ. 69, թ. 9:

⁹ Նույն տեղում, գ. 113, թ. 4:

պատրաստված մոմերի վաճառքից եկեղեցիների ստացած 1.500 հազար ռուբլի եկամուտը համարելով արտադրական եկամուտ, մա պահանջել էր հանրապետության ֆինանսական մարմիններից հարկադրել էջմիածնի Կաթողիկոսարանը 1.200 հազար ռուբլու չափով:

Էջմիածնի Կաթողիկոսարանը ոչ ճիշտ, կամայական կերպով հարկելու վերաբերյալ վազգեն Առաջինը բողոքի երկու ամսակ է հասցեագրում ՀԵԳԽ-ի նախագահին: Ուսումնասիրելով հարցը, վերջինս 1956 թ. մարտի 3-ին համապատասխան զեկուցագիր է ներկայացնում ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդի նախագահ Ա. Ե. Քոչինյանին:

«Ամհրաժեշտ եմ գտնում հայտնել,- ասված էր զեկուցագրում,- որ եկեղեցիներում մոմերի վաճառքը չի կարելի համարել արտադրական եկամուտ, քանի որ եկեղեցիներում գնված մոմերի արժեքը... հանդիսանում է հավատացյալների կողմից եկեղեցու ծախսերը հոգալու համար հատկացված գումար: Հենց դա է հանդիսանում Էջմիածնի Կաթողիկոսարանի դրամական մուտքերի գրեթե միակ աղբյուրը (բոլոր միջոցների 90% տոկոսը)... Ամգամ այս մուտքերի առկայության պայմաններում Էջմիածնի Կաթողիկոսարանը ի վիճակի չէ ծածկել իր բոլոր ծախսերը, և պարբերաբար նրա բյուջեում ճեղքվածք է առաջանում, որը փակելու համար Կաթողիկոսը նախկինում դիմել է Ալեքսիյ Պատրիարքի և Կառավարության օգնությանը»¹⁰:

Չափազանց ծանր էր մաս Մայր Աթոռի ֆինանսական դրությունը: Հ. Գրիգորյանի վերոհիշյալ զեկուցագրում բերվում էին հետևյալ տխուր փաստերը. «Որպեսզի կարողանա ապահովել... իր տարեկան ծախսերի մվազագույնը, Կաթողիկոսը ստիպված է եղել 1950 թվականին վաճառել իր նյութական արժեքների մի մասը: Էջմիածնի ֆինանսական դրությունն այնքան աղետալի է, որ եթե մինչև այս տարվա վերջը Կաթողիկոսը չստանա լուրջ ֆինանսական աջակցություն, մա պարտադրված կլինի... փակել հոգևոր ճեմարանը և «Էջմիածին» ամսագիրը»¹¹:

Օրելկոսիվորեն այս և այլ կարգի բազում հիմնախնդիրներ էին դրված Վազգեն Առաջինի աշխատանքային օրակարգում գործունեության առաջին իսկ օրից: Բոլորը՝ հույժ կարևոր, բոլորը՝ կենսականորեն անհրաժեշտ, ոչ թե Էջմիածնի նեղ եսակենտրոն շահերի, այլ հայ ժողովրդի գոյապահպանման ու ազգապահպանման, ազգային ու հոգևոր դիմագծի և կերտվածքի պահպանման տեսանկյունից, մի սրբազան պարտականություն, որից մա ոչ մի կերպ չէր կարող հրաժարվել խորհրդային վարչակարգի ամենաքիրտ ճնշումներին պայմաններում անգամ:

Այդ հիմնախնդիրների լուծման հիմնական բանալին, սակայն, Էջմիածնի ձեռքում չէ, որ գտնվում էր, այլ խորհրդային իշխանությունների, շարքայինները, վերը բերված օրինակի կարգի, հանրապետական, մյուսները՝ Կրեմլի: Նման դերակատարման պայմաններում Էջմիածնին թողնվել էր խնդրատուի դերը: Եվ Մայր Աթոռը՝ հանձնա Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի, այդ դերը պարտադրված կատարում էր խորհրդային կարգերի գոյու-

¹⁰ Նույն տեղում, թ. 19-20:

¹¹ Նույն տեղում, գ. 69, թ. 9, 13-14:

թյան 70 երկար ու ձիգ տարիների ընթացքում: Այդ դերը բաժին ընկավ մաև Վազգեն Ա-
ռաջինին:

Էջմիածնից անվերջ հոսքով խնդրագրեր էին ուղղվում իշխանություններին, որոնց գե-
րակշիռ մասը մնում էր անարդյունք: Ժամանակ առ ժամանակ Կաթողիկոսի բարձրաց-
րած հարցերը, անցնելով ՀԵԳՆ-ի գրաքննությամբ, ուղեկցվելով դրանց վերաբերյալ
կարծիքներով, բացատրագրերով, տեղեկանքներով ու մեկնաբանություններով, վերա-
հասցեագրվում էին հանրապետության և ԽՍՀՄ իշխանությունների բարձրագույն մար-
միններին, ինչ-ինչ հարցերի վերաբերյալ մասնակի որոշումներ էին կայացվում, բայց ար-
մատական ճշանակության հիմնախնդիրները շարունակում էին մնալ չլուծված:

Վազգեն Առաջինի կաթողիկոսության առաջին մի քանի տարիներին՝ Մայր Աթոռի և
անձամբ Կաթողիկոսի հեղինակած այս բնույթի փաստաթղթերի թիվը փոքր չէր: Դրան-
ցից յուրաքանչյուրը կատարելով պատմական սկզբնաղբյուրի իր դերը, յուրովի լույս է
սփռում Վազգեն Առաջինի գործունեության այս կամ այն կողմի, այս կամ այն հարցի լուծ-
ման մկատմամբ նրա մոտեցումների վրա, թույլ է տալիս ինչ-որ չափով վեր հանելու Եկե-
ղեցի-պետություն փոխհարաբերությունների որոշ ծալքերն առանձին վերցրած ժամանա-
կահատվածում և վերջին հաշվով օգնում՝ ըստ հնարավորին լուսաբանելու այդ հարաբե-
րություններն իր ամբողջության մեջ:

Բայց դրանց թվում կան մաև այնպիսիները, որոնք իրենց ճշանակությամբ, բովանդա-
կած տեղեկատվության կարևորությամբ, ժամանակին ունեցած իրենց դերակատարու-
թյամբ ու հետևանքներով պատմական եզակի փաստաթղթերի շարքը կարող են դասվել:

Այս կարգի մեկ-երկու փաստաթղթերի վերլուծությունը թույլ է տալիս որոշակի պատ-
կերացում կազմել Վազգեն Առաջինի 40-ամյա կաթողիկոսության սկզբնափուլի, նրա
մտածումների, ծրագրերի, գործերի ու գործառնության, Հայ Եկեղեցու տագնապահարույց
վիճակի ու այդ վիճակը շտկելուն ուղղված Կաթողիկոսի համառ ջանքերի, պետություն-Ե-
կեղեցի հարաբերության հայտնի ու անհայտ երևույթների մասին:

Վազգեն Առաջինի գործունեության առաջին տարիներին վերաբերող այս բնույթի
փաստաթղթերից են ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի նախագահներ Ն. Ա. Բուլգանինին
և Ն. Ս. Խրուշչովին հասցեագրած նրա նամակները, Ն. Ա. Բուլգանինի հետ Կաթողիկոսի
հանդիպմանն առնչվող նյութերը:

Նորընծա Կաթողիկոսը շատ լավ հասկանում էր, որ Էջմիածնի հիմնախնդիրները լու-
ծել հանրապետության իշխանությունների միջոցով՝ նախկինի պես անհնար էր: Ջերմ
ցանկության դեպքում անգամ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունն առանց
Կենտրոնի թույլտվության՝ կարևորություն չէր տալիս նրան ոչ մի հարցի վերաբերյալ վերջ-
նական վճիռ կայացնել չէր կարող: Եվ Վազգեն Առաջինը պարտադրված էր գնալ իր
նախորդի ճանապարհով՝ ձգտել անձնական հանդիպման ԽՍՀՄ գործադիր իշխանու-
թյան բարձրագույն մարմնի՝ Նախարարների խորհրդի նախագահի հետ: Մանավանդ, որ
այդ աթոռը զբաղեցնող Ն. Ա. Բուլգանինը լավատեղյակ էր Էջմիածնում կայացած կաթո-
ղիկոսական ընտրությունների մանրամասներին և «Սուրբ Էջմիածնում գումարուած Հայ
ազգային-եկեղեցական ժողովը յաջողութեամբ իր աշխատանքները աւարտելուց» և Ամե-
նայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրելուց հետո, հենց նրան էր հասցեագրել Հայ ազգային-եկե-

դեցական ժողովի խոր երախտիքի արտահայտությամբ հետագիրը, որում մասնավորապես ասված էր. «Ծանձինս Ձեզ իր ամենաբարի մաղթանքները հղելով Սովետական բալետին և խորհրդային կառավարությանը, Ազգային-եկեղեցական ժողովը շնորհակալություն է ցուցնում այն դիրքորոշումների համար, որ ընձեռնեց Սովետական կառավարությունը մեր ժողովի գումարման համար:

Հաստատական իր դարաւոր աւանդութիւններին, Հայ Եկեղեցին, առաջնորդ ունենալով իր նորոգման իր Կաթողիկոսին, այսուհետեւ նոյն եռանդով կը պայքարի բոլոր ժողովուրդներին միջեւ եղբայրութեան, նրանց երջանիկ ապագայի, ամբողջ աշխարհում խաղաղութեան գործի հետագայ ամրապնդման համար, մի գործ, որն այնքան յաջողութեամբ զլխատրում է Սովետական Միությունը»¹²:

Որոշումը կայացվել էր: Բայց այն իրականություն դարձնելու համար, ի տարբերություն վազգեն Առաջինի մախորդի, ահռելի դժվարություններ էր անհրաժեշտ հաղթահարել: Քանզի Ստալինի հետ Չորեքշաբթի հանդիպումը կայացել էր վերինների մախաձեռնությամբ, այնինչ Բուզանդի հետ Կաթողիկոսի հանդիպման մախաձեռնությունը գալիս էր ներքինից:

Այսուհանդերձ, վազգեն Առաջինի հաջողվում է իրականացնել իր ծրագիրը: Ըստ որում թե՛ հանդիպումը մախապատրաստելու և թե՛ այն անցկացնելու ընթացքում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը հանդես է բերում մեծ դիվանագետին պատիվ բերող ճկունություն ու հմտություն:

1956 թ. փետրվարին, Հայ Եկեղեցու արտասահմանյան թեմերը այցելելու մպատակով, ուղևորության պատրաստվող Կաթողիկոսն ընդունելության համար դիմում է Բուզանդիին: Պահը ճիշտ էր ընտրված: Նոր էր ավարտել իր աշխատանքները իՄԿԿ XX համագումարը, որը, ի թիվս այլ հարցերի, քննարկել էր Ստալինի անձի պաշտամունքի և նրա հետևանքների հաղթահարման մասին հարցը: Ամհատի պաշտամունքը մերկացնող Ն. Ս. Խրուշչովի զլխավորած խորհրդային նոր վարչակազմը չէր կարող չընդառաջել Հայ Եկեղեցու դեկավարի ցանկությանը, ում դրանից տասնմեկ տարի առաջ չէր զլացել ընդունելու նույն այն Ամհատը, որի պաշտամունքը դատապարտեց իՄԿԿ համագումարը:

Բուզանդիին հանձնվելիք Կաթողիկոսի մախապատրաստած մամակը, իհարկե, մախապես անցավ խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների և ամենից առաջ՝ ՀԵԳԽ-ի գրաքննության բովով: ՀԵԳԽ-ի մախագահը 1956 թ. մարտի 2-ի գրությամբ հայտնում էր ՀԽՍՀ Նախարարների խորհրդի մախագահի տեղակալ Բ. Մարտիրոսյանին.

«Սույնի կից ներկայացնում եմ Կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի մամակի մախագիծը, որը մա ցանկանում է ներկայացնել իՍՍՄ Միանստրների խորհրդի մախագահ ընկ. Ն. Ա. Բուզանդիին, երբ ընդունվի վերջինիս կողմից:

Կից ուղարկում եմ մաև հիշյալ մամակի վերաբերյալ իմ կողմից կազմված տեղեկանքը և հարցերի մախանական սխեման, որոնք մա պատրաստվում էր շարադրել վերոհիշյալ մամակում: Այդ սխեմայում կա այն եկեղեցիների և վանքերի ցանկը, որոնց բացման մասին

¹² Նույն տեղում, գ. 91, թ. 71:

ցանկանում էր խնդրել Կաթողիկոսը իր մամակում և հետո հանեց մամակից մեր հանձնարարականով»¹³:

Վազգեն Առաքինի գրաքննությունն անցած մամակն ի վերջո պատրաստ էր: Նրա խնդրանքն ընդունելության վերաբերյալ չի մերժվում: Միայն թե Բուլգանիհի առաջարկով ընդունելությունը մշանակվում է ոչ թե Կաթողիկոսի արտասահման մեկնելուց առաջ, ինչպես առաջարկել էր Վազգեն Առաքինը, այլ վերադարձից հետո:

Հանդիպումը կայացավ 1956 թ. մայիսի 12-ին: Հանդիպմանը մասնակցում էին մահ և Լեօ Գլխ-ի մախագահ Գրիգորյանը և նրա անմիջական ղեկավարը Կենտրոնից՝ ԿՊԳԽ-ի մախագահ Պոլյանսկին: Առաքինը որպես թարգմանիչ, երկրորդը՝ արձանագրող:

Բուլգանիհի հետ հանդիպման գրույցի արձանագրության¹⁴ ծանոթությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ երկու կողմերն էլ լավ էին մախապատրաստվել հանդիպմանը, հատկապես Վազգեն Առաքինը: Ողջ գիտակցական կյանքը Ռումինիայում ապրած և ընդամենը յոթ ամիս խորհրդային կարգերի պայմաններում, այն էլ հիմնականում Մայր Աթոռի շրջափակում, անցկացրած Ամենայն Հայոց Հայրապետը հասցրել էր տիրապետել կոմունիստական գաղափարաբանության զինանոցի հիմնական մեթոդներին ու ձևերին և ըստ անհրաժեշտի դիմում էր դրանց՝ ազգային-եկեղեցական խնդիրների լուծմանը տալով խորհրդային ֆոն:

Ջրույցի արձանագրությունն սկսվում է այսպիսի տողերով. «Այն բանից հետո, երբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգեն Առաքինը ներկայացավ ընկ. Բուլգանիհին, մա դիմեց նրան շնորհավորական խոսքերով՝ ոռուներեն լեզվով. «Ես կցանկանայի,- ասաց Կաթողիկոսը,- խոսել մեզ՝ հայերիս համար հաճելի ոռուներեն լեզվով, բայց, ցավոք, ես առայժմ դեռ չեմ տիրապետում ոռուներեն լեզվին»¹⁵:

Վազգեն Առաքինն ապա ավելացնում է. «Ես կուսումնասիրեմ այդ լեզուն»: Առաջ ընկնելով ասեմք, որ մա իր խոստումը կատարում է շատ կարճ ժամկետում:

Այնուհետև Վեհափառը հայտարարում է, որ ինքը երկրորդ անգամ է հանդիպում Բուլգանիհին: Որ առաքին հանդիպումը կայացել է անցյալ տարի Ռումինիայում, երբ Բուլգանիհը կանգ է առել Բուխարեստում, Հարավսլավիայից Խորհրդային Միություն վերադառնալիս: «Մեր հանդիպման հաջորդ օրը,- ասում է Կաթողիկոսը,- Բուխարեստի ողջ հայկական համայնքը ուրախությամբ իմացավ այն մասին, որ ես սեղմել եմ Ձեր ձեռքը: Եվ այսօր ես դարձյալ սեղմում եմ Ձեր ձեռքը և իմ կողքին զգում եմ ողջ հայ ժողովրդին, որն ինձ հետ միասին մի անգամ ևս շնորհակալություն է հայտնում Ձեզ այն բանի համար, որ Դուք ինձ ընդունեցիք»¹⁶:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում գրույցի այն մասը, երբ Բուլգանիհը, ասես ի միջի այլոց, հարցնում է Վազգեն Առաքինին. «Երբ փետրվար ամսին Դուք դիմեցիք Ձեզ ընդունելու խնդրանքով, իսկ ես առաջարկեցի ընդունելությունը տեղափոխել

¹³ Նույն տեղում, գ. 110, թ. 1:

¹⁴ Նույն տեղում, գ. 113, թ. 6-13:

¹⁵ Նույն տեղում, թ. 6:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁹ Նույն տեղում, թ. 12:

յության շրջանում հարցը կներկայացվեր այնպես, որ Խորհրդային ղեկավարությունը Հայոց Կաթողիկոսին ընդունել էր՝ նրան հրահանգավորելու մպատակով: Պատահական չէր Բուզանդիայի այս «խոստովանությունը»: Այն միջոց էր, մի ավելորդ անգամ, ի սկզբանե Խորհրդային իշխանությանը թշնամական քաղաքական ուժ դիտվող դաշնակցությանն ու Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին բարիկադների հակադիր կողմերում պահելու համար:

Վազգեն Առաքինի գրույցը Բուզանդիի հետ գնում էր նրան ներկայացված երկու մամակներում շոշափվող խնդիրների շուրջ: Անտարակույս, ԽՍՀՄ կառավարության մախազահը քաջածանոթ էր Կաթողիկոսի առաքին մամակի բովանդակությանը, որը, անկասկած, նրան էր ուղարկվել ՀԵԳԽ-ի և ԿԳԳԽ-ի միջոցով մախապես, ինչը չէր կարելի ասել երկրորդ մամակի մասին, որն առանց այդ մարմինների գիտության էր հանձնվել Բուզանդիին:

Այնպես որ հանդիպման ժամանակ Բուզանդին արդեն ուներ առաքին մամակում առաջադրված հարցերի պատրաստի պատասխանները: Նա չէր կարող լավատեղյակ չլինել նաև Ստալինի և Չորեքչյանի՝ 1945 թ. հանդիպման մանրամասներին, արդյունքներին ու հետևանքներին: Այդ մասին չէր մոռացել իր առաքին մամակում նշելու Վազգեն Առաքինը: Եվ, բնականաբար, Բուզանդին պետք է աշխատեր, որքան էլ անհարկի թվային Կաթողիկոսի առաջադրած հարցերը, առնվազն մի քայլ առաջ անցնել Ստալինից՝ Կաթողիկոսին ընդառաջելու, թեկուզ և զուտ ցուցադրական մղումի մեջ: Այլապես ինչ տարբերություն բռնապետի և բռնապետությունը բարեփոխելու կարգախոսներով քաղաքական ասպարեզ մտած ԽՍՀՄ նոր ղեկավարության միջև:

Ժամանակին Ստալինի «բարյացակամությունը» Հայ Եկեղեցու կարիքների նկատմամբ թելադրված էր գլխավորապես երկու գործոնով.

ա) Հայրենական մեծ պատերազմում թշնամու նկատմամբ հաղթանակը կոփելու գործում Հայ Եկեղեցու զգալի օժանդակությամբ;

բ) Թուրքիայի նկատմամբ տարածքային պահանջներ ներկայացնելու բարենպաստ քաղաքական իրադրությունը ի շահն օգտագործելու ձգտումով:

Բուզանդիի պարագայում, Ամենայն Հայոց Հայրապետի գրեթե գրկաբաց ընդունելության շարժիչ ուժը փոքր-ինչ այլ էր, չնայած դարձյալ թելադրված էր, անշուշտ, ժամանակի հրամայականով.

ա) Ստալինյան քաղաքական կլիման բարեփոխելու տպավորություն ստեղծելու ձգտումը;

բ) Միջազգային հանրությանը ժողովրդավարական լուսապսակով երևալու խրուշչովյան վարչակազմի ցանկությունը:

Հանդիպման և գրույցի արդյունքում Վազգեն Առաքինի առաքին մամակում արձանագործված էշմիածնին հուզող խնդիրներից ոչ մեկը չմերժվեց: Դրանց մեծ մասն անհապաղ լուծելու, իսկ մնացած հարցերն ուսումնասիրելու և դրանց լուծմանը ընդառաջելու միանշանակ խոստումներ տրվեցին:

Հայաստանի ազգային արխիվում պահպանված Կաթողիկոսի առաքին մամակի բնագրին համարժեք պատճենում, բարձրացված բոլոր հարցերի դիմաց՝ լուսանցքում թավթանաքով ուսերեն «3a» («կողմ», «համաձայն») նշում կա արված, ամենայն հավանական

լավ և կազմակերպված անցկացնելու համար՝ «... հարկավոր է նախապես լուծել երեք խնդիր.

Որոշել այն տերիտորիան, որտեղ պետք է տեղավորվեն հայրենադարձները,

Ապահովել բոլոր հայրենադարձներին բնակարանով:

Նախօրոք ամեն ինչ նախապատրաստել նրանց աշխատանքով ապահովելու համար»²³:

Խորհրդային իշխանությունների համաձայնությունն ու աջակցությունը ձեռք բերելու համար, Կաթողիկոսը դիմում է հնարավոր բոլոր միջոցների՝ բարենպաստ գույներով ներկայացնելու բախտորոշ այս խնդիրը: Նա հավատացնում է, որ, գտնվելով արտասահմանում, գրուցել է բազմաթիվ հայերի հետ, որ արտերկրի հայկական կազմակերպությունները պատրաստ են ներգաղթի հետ կապված բոլոր ծախսերը հոգալու: Ինչ վերաբերում է մնացյալ խնդիրներին և ամենից առաջ նրանց տեղավորմանը, անշուշտ, դրանք պետք է իր վրա վերցնեք Խորհրդային կառավարությունը:

«Երբ ես նկատի եմ ունենում վերը նշված երեք հիմնախնդիրները, - շարունակում է իր միտքը Վեհափառը, - ապա, մասնավորապես, ես ցանկանում եմ հատկապես ծանրանալ առաջին հիմնախնդրի վրա, որն առնչվում է տերիտորիային: Հենց տերիտորիայի հետ են սերտորեն կապված երկու հարցերը իմ երկրորդ փաստաթղթում, քանի որ տերիտորիան, որի մասին ես խոսում եմ այդ փաստաթղթում, կարող է վճռել որոշ թվով հայերի այստեղ տեղավորելու հարցը»²⁴:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, անտարակույս, չէր կարող չհասկանալ, որ իր երկրորդ նամակում առաջ քաշված հիմնախնդիրները չէին կարող անմիջապես լուծվել: Բայց շարունակելով իր նախորդների գործը, նպատակ ուներ «տաք» վիճակում պահել դրանք, թույլ չտալ մոռացության մատնվելու և երբ զար հարմար պահը, իսկ նա շատերի նման հավատում էր, որ վերջիվերջո այդ պահը գալու է, այդ խնդիրների քաղաքական լուծումը ապահովելու կոչված իրավասու պետական այրերը պատրաստ լինեին դրան, հանկարծակիի չգային և համարձակություն ունենային բախտորոշ վճիռ կայացնելու: Եվ երբ Բուլգանինը, ինչպես և սպասվում էր, կտրուկ չմերժելով հանդերձ Կաթողիկոսին, կասկած է հայտնում ներկա պահին այդ հարցերը բարձրացնելու և լուծելու նպատակահարմարության մասին, վազզեն Առաջինն անկեղծորեն պատասխանում է, որ ինքն իր պարտքն է համարում այդ ամենի մասին գրել՝ ամենևին չմտածելով, որ այդ հարցերը կարող են արագ լուծվել: «Ես գիտեմ այդ հարցերի բարդությունը, - ասում է նա, - և գրել եմ այն հաշվով, որ Ձեր ուշադրությունը դարձնեմ այդ հարցերի վրա: Ես ուզում եմ հուսալ, որ երբ հնարավորություն ընձեռվի, Միությանական կառավարությունն անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք կառնի այդ հարցերի լուծման համար»²⁵:

Կաթողիկոսի մարգարեական կանխատեսումը իրականացավ 32 տարի անց: 1988-ին ստեղծվեց այդպիսի հնարավորություն՝ սահմանադրական ճանապարհով լուծելու Հայ

²³ Նույն տեղում, թ. 3-4:

²⁴ Նույն տեղում, թ. 4:

²⁵ Նույն տեղում, թ. 5:

դատի մի կնճիղը՝ Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար Մարզը Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցը: Սակայն խորհրդային հասարակության «արմատական» վերակառուցմանը ձեռնամուխ եղած գործաշուկյան վերնախավը ոչ միայն քաղաքական իմաստություն ու համարձակություն չունեցավ մեկընդմիջտ վճռելու այն, այլև իրարամերժ ու շփոթ որոշումներով խոր ու անլուծելի փակուղի մտցրեց խնդիրը:

«Ես համարում եմ, - ասում է Վազգեն Առաքինը Բուլզանիյի հետ հանդիպման ավարտին, - այս օրը պատմական է մեր Եկեղեցու կյանքում, այն երախտագիտությամբ կրիշվի հայ ժողովրդի կողմից»²⁶: Դարձյալ անկեղծ էր Վեհափառը: Չնայած իր նախորդի դառը փորձին, նա ուզում էր հավատալ խորհրդային մոր ղեկավարության և Հայ Եկեղեցու փոխհարաբերությունների բարելավման խոստումնալից սկզբի հաջող վերջավորությանն ու հետագա զարգացմանը: Նա անգամ ոգևորված էր: Եվ ինչպես կարելի էր չոգևորվել գերտերության կառավարության նախագահի հրաժեշտի քաջալերիչ ջերմ խոսքերից: Բուլզանիյը համոզվածություն հայտնեց, որ սա վերջին ընդունելությունը չէ, և առաջարկեց Կաթողիկոսին, վերստին դիմել խորհրդային կառավարությանը, եթե առաջանան ինչ-ինչ մոր հարցեր:

Հանդիպումից հետո մոր հարցեր, իհարկե, առաջացան: Բայց դրանց լուծումը մեծապես կախված էր հին հարցերի լուծումից, որոնք, սակայն, անլուծելի էին մնացել:

Ինչ վերաբերում է ԽՍՀՄ ղեկավարության հետ մոր հանդիպումների անհրաժեշտություն առաջանալու դեպքում, առանց երկմտելու խորհրդային կառավարությանը դիմելու Բուլզանիյի բարի խորհրդին, ապա դա մույնպես չիրականացողավ: Վազգեն Առաքինի մամակներն ու դիմումները՝ հանդիպելու ԽՍՀՄ կառավարության մոր նախագահ Ն. Ս. Խրուշչևի հետ, որը միաժամանակ գլխավորում էր ԽՄԿԿ կենտկոմը, ոչ մի արդյունքի չհասցրեցին:

Ամենայն Հայոց Հայրապետը կանգնում է անելանելի մույն խնդրի առջև, որի առաջ մեկ տասնամյակ առաջ կանգնել էր իր նախորդը: Ի՞նչ անել, եթե չեն կատարվում անգամ գերհզոր տերության առաջին դեմքերի խոստումները: Իսկ ելքը դարձյալ մույնն էր, միակը: Պետք էր շարունակել պայքարը և ինչ գնով էլ լինի հասնել տրված խոստումների կատարմանը: Ինչ գնով լինի՝ շարունակել բարձրացնել հայկական հողերի վերադարձման խընդիրը, այն չմատնել մոռացության: Հիասթափված, հուսախաբված լինելով, չհուսահատվել:

Պատմությունը դարձյալ կրկնվում էր:

²⁶ Նույն տեղում, թ. 13: